

Розділ II

РЕЛІГІЙНІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНЦЯ

1. ІНДИВІДУАЛЬНІ ВИЯВИ РЕЛІГІЙНОСТІ УКРАЇНЦЯ

В академічній науці вивчення релігійності має тривалу історію. Їй приділяли значну увагу релігієзнавці радянської доби. Вивчення релігійності особливо актуалізувалося за часів незалежності України. Проте слід констатувати, що дотепер у науковій літературі зустрічається однобічне, навіть довільне, витлумачення поняття „релігійність”, яке розглядається з точки зору окремих досліджень, а загальнофілософські здобутки подеколи не беруться до уваги.

За радянських часів поняття „релігійність” прислужувало ідеологічним настановам суспільства і вивчалось через інші категорії. Релігійність практично ототожнювалась з релігією. Актуальною проблемою поставало знаходження витоків (або коренів) релігійності людини, що, власне, означало винайдення причин існування релігії. „Питання про психологічні корені релігії є головним у проблематиці психології релігії,” – зазначала М.А.Попова у статті „Психологічні джерела релігійності” [Попова М.А. Критика психологической апологии религии. – М., 1973. – С.117].

При вивченні головних чинників релігії та релігійності чільне місце посідали наступні питання. Що постає основою релігійності людини? Чи є вона „релігійною твариною” із вродженою потребою до трансцендентного, а чи ж набуває її внаслідок розвитку і виховання? Чи існує єдине джерело релігійності, а чи ці джерела є настільки ж різноманітними, як і їх носії, тобто окремі індивіди? При цьому зарубіжні релігієзнавці критикувалися за те, що вважали релігію продуктом індивідуальної свідомості, не бачили її соціальної обумовленості та історично минушого характеру, шукали універсальні для всіх часів і народів психологічні джерела релігійності. Наголошувалося, що у закордонній науці відмінність позицій щодо вирішення причин релігійності пояснюється різним розумінням релігії в цілому.

Дослідженням індивідуальної релігійності в роки Союзу займався пермський науковець М. Писманик. Він виокремлював особливий психологічний стан „латентної релігійності”, який пов’язував з

неусвідомленими психологічними процесами і явищами. На думку вченого, „латентна релігійність” описує суб’єктивне ставлення до релігії тих індивідів, що пасивно засвоїли елементи віри, не актуалізували та не подолали їх. Ці елементи перебувають у сфері неусвідомленого, а за екстремальних умов з’являються на «екрані свідомості», часто несподівано і яскраво, імпульсуючи ідейні зрушення та зміщення [Писманік М.Г. Индивидуальная религиозность и ее преодоление. – М., 1984. – С. 34].

Вивченню релігійності належну увагу приділяють богослови. Проте у науці та богослов’ї існують відмінні визначення релігійності. Так, «Релігієзнавчий словник» тлумачить релігійність як соціологічну категорію [Бабій М. Релігійність // Релігієзнавчий словник. За ред. А.Колодного і Б.Лобовика. – К., 1996. – С. 277 – 278]. Цілком інший зміст вкладається у це поняття, приміром, В.А.Бачиніним у його теоцентричній праці «Релігійна філософія». Тут він, зокрема, зазначає, що релігійність постає потребою людського духу у піднесенні над життєвою поспішністю, побутом, де все відносне, та прагненням у думках, почуттях до абсолютів [Бачинин В.А. Малая христианская энциклопедия: В 4 т.- Т.1: Религиозная философия. – СПб., 2003]. «У релігійності Бог, як універсальна сила, виявляє свою здатність до перетворення людської свідомості та духовного хаосу на етично організований космос, а душевний неспокій – на різнорівневий, ієрархічно вибудований світ цінностей, смислів та норм,» – пише богослов [Там само. – С. 238]. Він також зауважує, що релігійність – свідчення можливості людини долучатися до вищої, духовної реальності, яка керує існуючим світом і не відокремлює її від нього. Релігійність – лише людська властивість, результатом якої є духовна істота, одухотворений суб’єкт, що усвідомлює свій безпосередній зв’язок із світом абсолютних першопричин, з надфізичною реальністю, що є пріоритетною відносно до реальності фізичної. Відтак релігійність тут практично ототожнюється з релігійною духовністю. Більше того, автор зауважує, що протягом історії цивілізації релігійність не залишалася незміною. Перед тим, як набути вигляду монотеїстичних вірувань у Творця, вона існувала у вигляді фетишизму, анімізму та політеїзму.

В сучасному академічному релігієзнавстві під *релігійністю* розуміють ціннісно-життєву орієнтацію, суб’єктивну якість свідомості індивіда, його внутрішню здатність до реалізації релігійних установок, сутність якої розкривається через визначення ступеня, рівня, характеру релігійності. Релігійність постає багатоструктурною й багаторівневою системою. У ній виокремлюються взаємопов’язані та взаємодіючі

складові, які також мають власну структуру. До значимих компонентів релігійності відносять наступні: *релігійне світорозуміння, релігійне світовідчуття, релігійне світоставлення*, які подеколи ще називають віроповчальною, соціально-психологічною та обрядово-побутовою релігійністю [Бучма О., Колодний А. Релігійність – форма буття релігії //Академічне релігієзнавство. За редакцією А Колодного. – К., 2000. – С. 520-534].

Узагальнюючи наведене вище, можна стверджувати, що релігійність виявляється на рівні світогляду, психології та культово-обрядової сфери взаємодії людини з навколишнім світом, а відтак виступає об'єктом зацікавлення не лише соціології, а й філософії, психології, історії релігії, а також теології.

Релігія завжди посідала помітне місце у системі ціннісних орієнтацій українців. Звідси й їх глибокі релігійні настрої, перенесення релігії до сфери індивідуальної, внутрішньої набожності. Проте проведені в Україні дослідження щодо ієрархії морально-етичних норм, бажаних для індивіда, свідчать про наступне. Глибока віра в Бога посідає четверте місце серед таких норм, як доброта і людяність, чесність і порядність, діловитість і підприємливість. Найбільше сподівань покладається на сім'ю, віру у власні сили і здібності, підтримку друзів, близьких людей і, нарешті - на особисту віру в Бога. Натомість людину найбільше турбують такі речі (за ступенем важливості їх для неї): стан здоров'я (особистий чи своїх близьких), злочинність, матеріальні нестатки. Стабільне четверте місце серед моментів занепокоєння особи відводиться карі Божій за гріхи [Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. За ред проф. П.Косухи. – К., 1994. – С. 37].

Як зазначають автори наведеного дослідження, в непростих умовах сьогодення маємо серйозні зміни в релігійній і нерелігійній свідомості, які стосуються не лише молоді, а й старшого покоління. По-перше, відбувається рух у бік традиційної релігійності. Ця тенденція властива особам середнього і старшого віку. По-друге, спостерігається тенденція руху до східних релігійних вчень, а також захоплення невизначеними, неструктурованими формами вірувань, спиритизмом, астрологією, парапсихологією, окультизмом та іншими міфологемами, які поєднують релігійне і нерелігійне, являючи собою еклектику з положень різних релігій та наукових теорій. Серед прихильників останніх переважає молодь, зокрема й високоосвічена. По-третє, формування аморфної релігійної свідомості, яку аж ніяк не можна назвати конфесійно орієнтованою. Під час опитування носії такої релігійності відповідали, що вони, наприклад, «православні взагалі». До

останніх переважно відносяться люди середнього віку. По-четверте, існує група людей, яких важко назвати віруючими хоча б тому, що вони не ідентифікують себе з релігією, заявляючи водночас про віру у якусь Вищу Силу, від якої залежить людина і весь навколишній світ. За віковою ознакою – це молодь та люди середньої вікової групи. Можна припустити, що посилення світоглядної невизначеності й надалі сприятиме збільшенню кількості людей, яких важко віднести до віруючих. Відзначена нами тенденція вважається загальносвітовою, оскільки вона пов'язана з процесом розпаду пануючих світоглядних систем.

У вивченні релігійності часів незалежної України переважає соціологічний аспект. Приміром, регіональні особливості релігійності подаються кафедрою СГН Української Академії Друкарства у м. Львові у конспективному курсі з соціології релігії [Лукашевич М. Соціологія релігії. – Львів, 1999. – С.17 – 28]. Автором курсу визначаються такі тенденції: 85,4% опитаних дотримуються „традиційної віри (УГКЦ, УПЦ (КП), УПЦ (МП), УАПЦ, УРКЦ)”, 5,8% дотримуються „нетрадиційної віри (секти, конверсії)”. М. Лукашевич стверджує, що реально дана група становить 10-12% від загалу та вважає, що багато „сектантів” з невідомих причин в анкетах називали себе католиками чи православними. При цьому автор не уточнює, що слід розуміти під поняттям „сектанти”. 2,4% декларують себе у нього невіруючими, а 6,4% таких, що ще не визначилися.

Розподіл респондентів згідно з пріоритетом ціннісних орієнтацій виявив наступне. Пріоритетові духовних цінностей віддають перевагу 12,5% опитаних, пріоритету матеріального – 18,8%, пріоритету власного Я – 5,8%. Для 62,9% існує „хаос цінностей”. Наведена вище структура ціннісних орієнтацій впливає із концепції автора посібника, згідно з якою за ціннісними орієнтаціями людство поділяється на чотири головні групи. До першої відносяться ті люди, у яких в ієрархії цінностей переважають духовні. Другу групу складають особи, для яких мірилом є матеріальні цінності. Найвищим ідеалом для них постає так званий „американський спосіб життя”. Треті орієнтуються виключно на власне Я. Четверту, найчисельнішу групу формують ті, хто прагне поєднати цінності перших, других і третіх, не враховуючи існування певної їх ієрархії. Таким особам властивий „хаос цінностей”.

Наведене соціологічне опитування продемонструвало, що ціннісні орієнтації людини та її релігійна практика знаходяться у взаємозалежності. Дослідження співвідношення рівня релятивності моральних норм і релігійних ціннісних орієнтацій дало наступні результати. Було визначено три рівні релятивізму (відносності)

моральних норм, а саме: нульовий, середній, високий. Виявлено, що нульовому рівню релятивізму відповідає чітке й послідовне дотримання людиною моральних норм, зокрема - релігійних. Так, активно віруючі не вважають, що людина виступає мірилом усіх речей, а конкретна моральна норма набуває в їх уяві абсолютного значення. Наприклад, декларується однозначно негативне ставлення до абортів, які називаються вбивством. Респонденти з середнім рівнем релятивності поряд із незмінними моральними нормами поєднують у собі релятивні норми. Приміром, за певних обставин називають аборти „виправданим засобом”. Високий рівень світоглядного релятивізму характерний повною відносністю релігійної моралі у респондента.

Індивідуальна релігійність - явище динамічне, як у кількісному, так і в якісному вимірах. Результати соціологічних опитувань засвідчують сталість тенденції зростання чисельності осіб, які визнають себе віруючими. Проте таке зростання відбувається за рахунок тих груп громадян, які за релігійним самовизначенням вагалися між вірою та невір'ям. Водночас зміни в групах невіруючих, переконаних атеїстів і байдужих до релігії є незначними [Національна безпека і оборона. - 2002. – №10. - С. 14 – 22].

Порівнюючи результати дослідження індивідуальної релігійності з 2000 роком [Там само. – 2000.- №10. – С. 83-98], відзначимо, що майже не змінюється узагальнена характеристика віруючих за соціально-демографічними ознаками. Найбільше віруючих серед жінок, осіб віком понад 50 років, тих, хто має неповну середню освіту, серед селян і жителів невеликих містечок та серед жителів Західного регіону України. Однак окремі складові цієї узагальної характеристики зазнають певних змін, що полягають у наступному: збільшується частка віруючих серед чоловіків; стає вищим відсоток віруючих серед молоді та осіб середнього віку; зростає частка віруючих серед тих, хто має вищу і незакінчену вищу освіту. Привертає увагу та обставина, що найбільше зростання частки віруючих відзначається у невеликих населених пунктах, де суттєвими чинниками є усталений спосіб життя, звичаї, традиції, громадська думка, тобто там, де переважають конформістські риси способу життя та поведінки.

Продовжує спостерігатися відчутна залежність між релігійним самовизначенням людини та умовами її виховання в сім'ї. Особи, які виховувалися в релігійному дусі, здебільшого визнають себе віруючими або ж вагаються між вірою і невір'ям. Натомість вихідці із сімей, де не практикувалося релігійне виховання, вважають себе невіруючими або переконаними атеїстами. Загалом, 32,4% дорослого населення України виховувалися в релігійному дусі (за даними 2002 року). Традиції

релігійного виховання в сім'ї мають виразну регіональну специфіку. Найбільшою мірою вони вкорінені на Заході, найменшою – на Сході країни.

За ознакою віросповідного та конфесійного самовизначення переважна більшість опитаних відносять себе до послідовників православ'я (68,8%). Далі релігійні вподобання розподілились таким чином: 6,9% віддають перевагу греко-католицизму, 2,2% - протестантизму, 0,8% - римо-католицизму, 0,7% - ісламу, по 0,1% - іудаїзму, індуїзму, язичництву. Помітний відсоток респондентів не віднесли себе до жодного з віросповідань (13,5%). Як важливі чинники своєї віросповідної невизначеності ця група опитаних назвала наступні: суперечливість особистим переконанням; впевненість у тому, що релігійні почуття можуть задовольнятися і без приналежності до конкретної релігії; відсутність знань про таку релігію, яка б відповідала їх духовним пошукам; занадто жорсткі приписи багатьох з релігій. Аналіз масиву даних дозволяє відзначити, що на жорсткість релігійних приписів вказують переважно ті, хто вагається між вірою і невір'ям.

Серед особливостей віросповідного та конфесійного самовизначення громадян можна відзначити наступні:

- ✓ існує група віруючих, які визначають себе «просто християнами» і не відносяться до якоїсь певної конфесії чи деномінації (6,4% серед усіх респондентів);
- ✓ православними вважають себе не лише ті, хто називає себе віруючими. Серед тих, хто вагається між вірою і невір'ям до православних віднесли себе 77,2%, а також майже кожен третій з невіруючих, атеїстів та байдужих до релігії.

Відтак православ'я дотримується чимало тих, хто не має чітко визначеної релігійної і світоглядної орієнтації, не може назвати себе щирим віруючим, але асоціює себе з традиційною релігією країни. Це може витлумачуватися двозначно: по-перше, як ототожнення православної ідентичності з національною (етнічною) та, по-друге, як посилення православного конформізму.

Нинішня ситуація в православ'ї зумовлює відчутні труднощі як з деномінаційним самовизначенням віруючих, так і з дослідженням цього питання, оскільки фіксуються непоодинокі випадки, коли віруючий не знає, до якої деномінації належить його релігійна громада або храм, який він відвідує. Тому отримані в результаті соціологічного опитування дані мають певною мірою умовний характер, коли віруючим задається питання: „До якої православної деномінації Ви себе відносите?”

До проявів релігійності, як правило, відносять такі: віру в релігійні твердження; сприйняття віри як цінності; участь у релігійних зібраннях; індивідуальну молитву; фінансову підтримку релігійної організації. Рівень релігійної активності визначається, передусім, частотою і регулярністю участі в релігійних зібраннях, виконанням певних обрядів тощо.

Своєрідним парадоксом сучасної релігійності українців є те, що віра в існування Бога перестала бути визначальною ознакою релігійного самовизначення людини. Так, тих, хто вважає себе „віруючим”, значно менше, ніж тих, хто позитивно відповідає на питання: „Чи вірите Ви в Бога?” В один із головних догматів християнства про існування життя після смерті вірять трохи більше половини віруючих (56,6%), що приблизно співпадає з кількістю тих, хто вірить в існування раю (57,7%) та пекла (55,0%). Зазначені розбіжності між релігійним самовизначенням і наявністю віри в головні релігійні догмати можуть свідчити про розмивання релігійної свідомості, втрату її визначеності, а відтак – втрату системного впливу на поведінку віруючого.

Крім того, проявами еkleктизму, присутності архаїчних і містичних елементів у свідомості віруючого можна вважати те, що 36,7% віруючих визнають реінкарнацію, 39,9% - вірять в екстраординарні здібності народних цілителів, 20,6% визнають наявність таких здібностей у ворожок і чаклунів.

Узагальнення результатів відповідей на питання: „Що дає людині релігійна віра?” дає підстави стверджувати, що сучасною людиною релігійна віра сприймається переважно як етична цінність. Найбільша кількість респондентів відзначила здатність релігійної віри „утримувати від поганих вчинків”, „забезпечувати душевний спокій і силу, надію”, „породжувати почуття милосердя, співчуття, добра”. Натомість такі, суто релігійні виміри віри, як „спасіння душі, шлях до вічного життя”, допомога у „відчутті зв’язку з надприродним”, „формування уявлення про Бога, світ” визнає значущими для себе невелика частина віруючих (приблизно половина від попередньої їх кількості). Особливу увагу привертає той факт, що лише 10,6% віруючих пов’язують релігійну віру з „почуттям „духовної сім’ї”, тобто власне Церкви.

Узагальнення даних про частоту та мотивацію відвідування (невідвідування) релігійних служб уможливило зробити припущення про формальний характер таких відвідувань. Значна частина громадян розглядає релігійну віру як таку, що не потребує присутності на релігійних зібраннях. Так, половина тих, хто відвідує релігійні служби, роблять це лише на релігійні свята, а більш ніж кожен десятий – раз на рік або й рідше. Невелика кількість опитаних відвідують релігійні

служби не менш, ніж раз на тиждень (22,4% віруючих). Показовою є та обставина, що переважна більшість молоді віком 18-28 років відвідує релігійні служби на „релігійні свята”, а ще 15,3% молоді відвідує їх раз на рік, а то й рідше.

Пріоритетну позицію серед мотивів відвідування релігійних служб посідає „спілкування з Богом”. Сповідь або причастя є значимим мотивом відвідування служб для близько третини віруючих. Особливу увагу привертає наявність серед значимих мотивів таких, що свідчать про конформістський характер релігійної поведінки, зокрема прагнення не вирізнитися серед інших. Мотив „зараз відвідування релігійних служб є прийнятим, тому я роблю так, як і всі люди” виступає значущим для більш, ніж кожного п'ятого. Поширенню таких мотивів може сприяти офіційна, прийнята на всіх рівнях державної влади, практика показової участі державних службовців у релігійних зібраннях.

Комплексний аналіз частоти та мотивації відвідування релігійних зібрань засвідчує, зокрема, що щотижня, або частіше, службу відвідують переважно віруючі літнього віку, жіночої статі. Для них головними мотивами присутності на зібранні передусім постають такі: „спілкування з Богом”; потреба в сповіді, причасті; прагнення компенсувати душевний неспокій та отримати полегшення від негараздів життя.

Серед мотивів невідвідування релігійних служб пріоритетні позиції посідають наступні. Респонденти вважають, що їм достатньо спілкування з Богом „сам на сам”. Звідси випливає висновок, що маємо явище перетворення релігії та віри на приватну справу, яка не потребує участі одновірців чи Церкви. Крім того, майже третина віруючих до 39 років не відвідує релігійні служби із-за їх надмірної тривалості та внаслідок необізнаності у релігійних обрядах. Іншими, найбільш поширеними мотивами виступають також невір'я в Бога та формальність богослужінь. Можна стверджувати, що певну частину громадян, у тому числі й віруючих, стримує від присутності на релігійній службі її ортодоксальний характер. На поверхневий характер релігійності вказує і той факт, що кожен десятий віруючий не знає жодної та ще третина знає лише одну молитву. Переважну більшість з тих, хто знає більше чотирьох молитов, становлять літні люди. Слід відзначити й те, що головним чинником, який визначає знання молитов у більшій, ніж чотири, кількості, є релігійне виховання в сім'ї.

Відносно здійснення релігійного припису про віддання десятини на користь Церкви маємо таку ситуацію. Більшість громадян нашої країни, включаючи віруючих, регулярної матеріальної підтримки

Церкві не надають. Однак, було б некоректним пояснювати таку ситуацію наслідком низького рівня релігійності. Тут варто взяти до уваги нинішнє соціально-економічне становище населення. У країні, де переважна більшість громадян є неплатоспроможними, Церква вимушена бути залежною від держави та/або певних бізнесових кіл.

Таким чином, характеристика сучасного віруючого за основними проявами релігійності вказує на наступне. Віра в основні релігійні постулати не завжди корелює з релігійним самовизначенням. Спостерігається відсутність прямої залежності між декларуванням віри в Бога та визнанням себе віруючим. В існування життя після смерті вірять лише половина осіб (56,6%), які визнають себе віруючими.

Релігійна віра сприймається скоріше як етична цінність, що здатна утримувати від поганих вчинків, а не формувати уявлення про Бога, світ та саму людину. Відповідно, такі уявлення сучасних віруючих є скоріше світськими, а відтак фактично визначають світську поведінку останніх, зокрема зумовлюють їх низьку активність та нерегулярність участі у релігійних зібраннях та позарелігійну мотивацію цієї участі.

Визначаючи себе як віруючих, люди вкладають певне значення у це поняття. Аналіз думок респондентів уможлиблює стверджувати наступне. Майже дві третини опитаних вважають, що людина може бути віруючою і при цьому не сповідувати жодної з релігій, не мати віросповідання, а тому – не дотримуватися певної системи віровчення та обрядових дій. За конфесійною ознакою значна частина тих, хто відносить себе до православних, схильні визнавати віросповідання необов'язковим для віруючої людини. Слід відзначити й те, що така схильність притаманна переважно молоді, а це стосується майбутнього Церкви. Майже половина опитаних поділяють твердження про те, що віруюча людина може *час від часу* відвідувати релігійні служби, здійснювати релігійні обряди, *не обов'язково знати основи* релігійного вчення. Натомість лише 19,8% опитаних переконані, що віруючий обов'язково має відвідувати релігійні зібрання, здійснювати обряди та знати основи релігійного вчення.

Отже, досить вільно тлумачиться сенс релігійності людини, її віровизнання, а відтак й довільно визначаються прояви релігійності, які вважаються необов'язковими. Проте такі уявлення респондентів про віруючого складають більш об'єктивну картину, ніж самовизначення особи, адже відображають справжній рівень релігійності тієї суспільної групи, яка декларує себе віруючими.

Моніторинг самовизначення громадян у питанні віри дає підстави стверджувати, що рівень релігійності українського суспільства протягом 2000 – 2007 років залишався стабільним. Так, у 2000 р.

визнали себе віруючими 57,8% громадян, у 2002 р. – 60,2%, у 2007 р. – 59%, невіруючими – 11,9%, 10,7%, і 9,6% відповідно [Національна безпека і оборона. – 2007. – №8. -С. 21].

На 2007 рік дещо зменшилося число тих, хто вагається між вірою і невір'ям (з 22,5% до 19%), натомість – збільшилося число тих, хто не може визначитися в питанні віри (з 2% до 5,8%). Число байдужих до питань віри, а також тих, хто визнає себе переконаним атеїстом, фактично не змінилося. Таким чином, можна стверджувати, що українське суспільство має усталений рівень релігійності за ознакою самовизначення громадян.

Індивідуальні показники вивчення релігійності у 2007 році свідчать про наступне. Рівень релігійності серед жінок залишається вищим порівняно з аналогічним показником для чоловіків і становить відповідно 66% проти 50,6%. Число віруючих у вікових групах фактично не змінилося. Так само не змінилося число невіруючих, за винятком вікової групи 40-49 років, у якій воно зменшилося з 11,7% у 2000 р. до 6,4% у 2007 р. Залишилися сталими вікові особливості релігійності, а саме: число віруючих зростає з віком.

Так само сталими залишаються особливості релігійності, пов'язані з освітою. Рівень релігійності зменшується з підвищенням рівня освіти. За критерієм матеріального становища громадян маємо констатувати, що найбільше число віруючих (68,9%) – у групі громадян з найнижчим рівнем матеріального достатку („ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти харчування”), а найменше (51,1%) – серед тих, кому „на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку викликає труднощі”.

Ситуація з регіональними особливостями рівня релігійності у 2007 р., порівняно з 2000 р. не змінилася. Найвищий рівень релігійності, як і раніше, демонструє Захід України, де віруючими визнали себе абсолютна більшість опитаних (89,6%); найнижчий – Схід (47,8% проти 48,1% у 2000 р.) Відповідно на Заході є найменшими частки тих, хто вагається між вірою і невір'ям, невіруючих, байдужих і тих, хто не зміг визначитися в питанні віри.

Як і раніше, у великих містах віруючих менше, а в селах – більше. Водночас привертає увагу виразне зменшення числа віруючих у малих містах і селищах з населенням 20-49 тис. жителів (на 8%) та менше 20 тис. (на 6%) Натомість, у таких населених пунктах відчутно зросла частка байдужих (в середньому на 6%).

Кажучи про особливості масової суспільної релігійності в Україні, доречно відзначити розбіжність між самовизначенням громадян як віруючих і дотриманням (виконанням) ними певних віросповідних

настанов та обрядових дій. Так, у 2007 р. до віруючих себе віднесли 59% опитаних. Проте відзначили таку складову релігійності, як віра в Бога – 33,2%, а ще 36,5% засвідчили, що віра є для них „скоріше властивою, ніж невластивою”. Молитву назвали властивою для власного життя 26% (ще 32,6% - „скоріше властивою”); причастя – 17,4% („скоріше властивим” – 18,6%); сповідь – 17% („скоріше властивою” – 19%); дотримання посту – 13,5% („скоріше властивим” – 26,3%); відвідування релігійних служб, зібрань – 17,3% („скоріше властивим” – 24,9%). Таким чином, можна відзначити досить слабку кореляцію між віднесенням себе до віруючих та визнанням важливості для життя віруючих певних обрядових та віросповідних аспектів, а також мірою, якою ці аспекти притаманні реальному життю віруючих. Слід зазначити, що така слабка кореляція властива жителям усіх регіонів України, хіба що за винятком Заходу, де рівень релігійності незначно відрізняється від рівнів визнання важливості та дотримання (виконання) віруючими зазначених аспектів.

Рівень релігійно-конфесійної толерантності українського суспільства протягом 2000 – 2007 років практично не змінився. Як і раніше, в суспільній свідомості продовжують домінувати позиції, згідно з якими „будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування” (43,1%) та „всі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога” (24,8%). Проте привертає увагу зростання в Центрі країни числа тих, хто підтримав тезу „право на існування мають лише традиційні для нашої країни релігії”. В інших регіонах рівень підтримки цієї тези практично не змінився або навіть і знизився [Див.детальніше: Шангіна Людмила. Релігійність українського суспільства: окремі тенденції 2000 – 2007 років // Національна безпека і оборона. – 2007. – №8. - С. 21 – 29].

Як свідчать результати моніторингу, Церква протягом 2000 – 2007 років залишається тим соціальним інститутом, який користується найвищим рівнем суспільної довіри. Певною мірою Церкві довіряють близько 60% громадян, а не довіряють їй – близько 30%. Для порівняння: рівень довіри до громадських організацій не перевищував протягом цього часу 32%, а недовіра до них сягала подеколи понад половини опитаних. Водночас зауважимо, що протягом зазначеного часу рівень повної довіри до Церкви дещо знизився. Так, протягом 2000 – 2004 років рівень повної довіри до Церкви коливався в діапазоні 28 – 33%, а надалі – в діапазоні 24 – 30%. Утім, баланс повної довіри (повної недовіри) при цьому не змінився.

Ставлення до інституту державної Церкви в Україні також не змінилося. Як у 2000 році понад половина (53,2%) опитаних були впевнені, що в Україні інститут державної Церкви не є доцільним, таке ж маємо й нині. Протилежної думки дотримуються 16,6% респондентів, а близько третини – не змогли визначитися з відповіддю. Найбільшою мірою засвідчили свою незгоду з тезою про доцільність інституту державної Церкви в Україні жителі Півдня (63,3%). Тут також є найменшою частка тих, хто не зміг визначитися з цього питання.

Натомість певні зміни сталися у ставленні до національної зорієнтованості Церкви. Аналогічно до 2000 року підтримують таку зорієнтованість менше третини населення. Проте якщо у 2000 році впевненість у недоцільності національної зорієнтованості Церкви висловили 52,9% опитаних, то у 2007 році – вже 46,2%. Відповідно, збільшилося число тих, хто не зміг визначитися з цього питання. Можна припустити, що дискусії, які постійно відбуваються в суспільстві, справляють певне враження на громадян і розмивають позиції неприйняття національної зорієнтованості Церкви.

Найбільшою мірою підтримують необхідність національної зорієнтованості Церкви жителі Заходу України (47,5%), найменшою – Півдня (10,9%). Відповідно, на Заході країни знаходиться найменше число тих, хто не підтримує зазначену тезу, а на Півдні це число є найбільшим і перевищує дві третини опитаних. У Центрі голоси жителів розподілилися майже в рівних частинах, а саме: третина підтримує національну зорієнтованість Церкви, дещо понад третину дотримуються протилежної думки, дещо менше третини не змогли визначитися з цього питання.

Ставлення до ідеї створення Єдиної Помісної Церкви в Україні у 2007 році, порівняно з 2003 роком, змінилося мало. Число прихильників цієї ідеї збільшилося незначним чином – з 17,4% до 20,7%. Число противників залишається фактично сталим і становить десь 23%. Слід відзначити відчутне зменшення числа тих, хто не знає, що таке Єдина Помісна Церква: якщо у 2003 році таких було майже половина, то у 2007 році – 39,6%. Найбільше підтримують ідею створення Єдиної Помісної Церкви жителі Заходу країни, віруючі, особи з вищою або незакінченою вищою освітою, особи старшого віку. Що стосується питання про те, чийми зусиллями має створюватися названа Церква, то близько половини опитаних не мають визначеної думки з цього приводу. Водночас відносна більшість тих, хто визначився з цього питання, впевнені, що вона має створюватися лише зусиллями представників церков шляхом міжцерковного діалогу. Ця думка домінує в усіх регіонах та в усіх групах опитаних за ознаками ставлення

до віри, статі, віку, рівня освіти. Участь держави у процесі створення Єдиної Помісної Церкви підтримують лише 10,3% громадян: від 15,2% у Центрі країни до 6,1% на Сході.

Як і раніше, відносна більшість (36,2%) громадян вбачають головну причину конфліктів між церквами у прагненні церковних ієрархів до влади. Дещо збільшилося число прихильників інших причин. Так, зросла кількість тих, хто вважає, що конфлікти точаться переважно навколо майна та будівель; хто впевнений, що ці конфлікти є суто політичними (така думка переважає серед мешканців міст-мільйонників і малих міст); також тих, хто пов'язує їх з національним питанням.

Оцінки рівня забезпечення права на свободу совісті в Україні протягом 2000 – 2007 років загалом дещо покращилися. Аналогічно до 2000 року, дві третини громадян упевнені, що „в Україні існує повна свобода совісті і рівність віросповідань перед законом”. Дещо зменшилась кількість тих, хто погодився з тезою про те, що „свобода совісті і рівність віросповідань в Україні декларується, але не забезпечується”. Зауважимо принагідно, що надана оцінка має регіональні відмінності. Так, якщо вона відчутно покращилася на Заході, Півні та Сході, то в Центрі дещо погіршилася: збільшилась кількість тих, хто погодився з тезами про те, що „свобода совісті і рівність віросповідань в Україні декларується, але не забезпечується” та „релігійні організації і церкви занадто зловживають наданими їм правами і свободами”. Водночас привертає увагу покращання оцінок збоку громадян, які відносять себе до віруючих. Так, серед віруючих число тих, хто погодився з тезою про те, що „в Україні існує повна свобода совісті і рівність віросповідань перед законом”, збільшилося з 66,7% до 72,8%. Натомість кількість тих, хто згоден з тезою про те, що свобода совісті декларується, але не забезпечується, зменшилося з 41,2% до 31,3%. Відповідно, зросло число не згодних з цією тезою.

Відчутно збільшилося число згодних з тим, що Церква має бути відокремлена від держави, а школа – від Церкви, бо це – необхідна передумова демократичності держави і забезпечення права особи на свободу совісті. Сьогодні ця думка переважає в усіх регіонах країни, лише на Заході число її прихильників є дещо меншим від противників (35% проти 36,1% відповідно).

У громадській думці переважає позиція, згідно з якою держава має ставитися однаково до всіх церков, незалежно від того, чи є вони «традиційними», а чи ж «нетрадиційними» для України, чи відіграли вони особливу роль в історії і культурі українського народу, чи належать вони до православних церков Київської традиції, чи ні.

Виняток становить канонічність чи неканонічність церков. В останньому випадку лише відносна більшість (44,9%) опитаних упевнені, що держава повинна ставитися до канонічних і неканонічних церков однаково.

У цьому питанні привертають увагу дві обставини. По-перше, зменшення, порівняно з 2003 роком, числа тих, хто підтримував різне ставлення держави до церков, залежно від наведених їх ознак. Так, у 2003 році вимагали різного ставлення від 29,4% опитаних за ознакою традиційності/нетрадиційності до 19,3% - за ознакою канонічності/неканонічності. У 2007 році ці числа зменшилися відповідно до 16,9% та 12,2%. По-друге, маємо збільшення кількості тих, хто не зміг визначитися з відповіддю. Якщо у 2003 році їх кількість коливалася від 22,2% (щодо церков, що відіграли особливу роль) до 36,7% (щодо канонічних/неканонічних церков), то у 2007 році – від 27,8% до 42,9%, відповідно.

Відносна більшість (37,2%) громадян вважають, що «Церква і держава не повинні втручатися у справи одна одної, але бути партнерами в розв'язанні соціальних проблем суспільства». Йдеться фактично про партнерську модель взаємовідносин між державою і Церквою. Таку точку зору поділяють відносна більшість як віруючих (38,6%), так і невіруючих (35,4%) й тих, хто вагається між вірою і невір'ям (39,5%). Її підтримка не залежить від статі і віку респондентів. Цю думку підтримала відносна більшість опитаних у всіх регіонах країни, за винятком Сходу, де її поділяє третина респондентів. Проте відносна більшість (37%) висловилися за модель повного відокремлення Церкви від держави. Остання модель користується більшою популярністю також серед осіб з неповною середньою освітою (всі інші освітні групи підтримують партнерську модель), а також серед жителів міст-мільйонників (жителі всіх інших типів населених пунктів так само підтримують партнерську модель). Найменшу підтримку (4,4%) дістала модель, згідно з якою «держава не повинна втручатися у справи Церкви, але Церква повинна контролювати державу».

Порівняння результатів опитування 2003 року з нинішнім свідчить про те, що рівень потенційної підтримки громадянами права церков і релігійних організацій на заснування загальноосвітніх навчальних закладів знизився. Якщо у 2003 році однозначне бажання навчати дітей у закладі, заснованому Церквою, висловили 26,5%, то у 2007 році – 17,7%. Негативну відповідь відзначили 26,6% та 32% опитаних, відповідно. Число тих, хто погодився б навчати дітей в означених закладах залежно від рівня навчання, не змінилося, і становить 33,8% (у 2003 році – 33,5%).

Привертає увагу та обставина, що зниження зацікавленості в навчанні дітей у загальноосвітніх навчальних закладах, заснованих Церквою, спостерігається в усіх регіонах (найбільшою мірою – на Півдні країни) і всіх групах опитаних, за винятком групи респондентів з неповною середньою освітою, жителів села та міст з населенням до 100 тис. осіб. Зокрема, серед молоді 18-29 років кількість бажаючих навчати дітей у школах і вузах, заснованих Церквою, зменшилось удвічі - з 21,7% у 2003 році до 11,3% у 2007 році, серед 30-39 річних – з 25,8% до 14,5%.

Таким чином, моніторинг релігійності в Україні станом на 2007 рік дозволяє нам зробити наступні висновки. Протягом 2000 – 2007 років особливих змін рівня і характеру релігійності українського суспільства не сталося. До віруючих відносять себе близько 60% громадян України, а до невіруючих – близько 10%. Майже кожен п'ятий українець вагається між вірою і невір'ям, а кожен двадцятий є байдужим до питання віри. Залишаються сталими особливості релігійності за такими ознаками:

- ✓ віку (рівень релігійності зростає із збільшенням віку);
- ✓ статі (серед жінок рівень релігійності вищий, ніж серед чоловіків);
- ✓ рівня освіти (рівень релігійності зменшується з підвищенням рівня освіти);
- ✓ регіону (найвищий рівень релігійності демонструє Захід України, найнижчий - Схід);
- ✓ фактично сталими – залежно від типу населеного пункту (у великих містах віруючих менше, в селах - більше);
- ✓ рівня матеріального достатку (найбільше віруючих - серед найбільш багатшої верстви населення).

Рівень релігійно-конфесійної толерантності українського суспільства залишається високим. При цьому Церква виступає інститутом, який користується найвищою суспільною довірою порівняно з іншими суспільними інститутами. Водночас громадяни, як і раніше, не підтримують такі ідеї:

- ✓ доцільності державної церкви;
- ✓ національної зорієнтованості Церкви;
- ✓ створення в Україні Єдиної Помісної Церкви. Виняток становить Західний регіон, де ідеї необхідності національної зорієнтованості Церкви і створення в Україні Єдиної помісної церкви мають значну суспільну підтримку.

Стан забезпечення в Україні права на свободу совісті оцінюється громадянами, в т.ч. – віруючими, позитивно. У громадській думці

переважає позиція, згідно з якою держава має ставитися однаково до всіх церков, незалежно від того, чи є вони «традиційним» або «нетрадиційними» для України, чи відіграли вони особливу роль в історії і культурі українського народу, чи належать вони до православних церков Київської традиції, чи ні. Відчутно зросло число тих, хто вважає відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви необхідною передумовою демократичності держави та забезпечення права особи на свободу совісті. Водночас, відносна більшість громадян дотримуються думки, що «Церква і держава не повинні втручатися у справи одна одної, але бути партнерами в розв'язанні соціальних проблем суспільства.» Іншими словами, суспільством підтримується партнерська модель взаємовідносин між державою і Церквою.

За результатами соціологічних досліджень спробуємо визначити характерні ознаки віруючої людини. На наш погляд, ними можуть виступати наступні: самовизначення особи як віруючої, віра в Бога, віра в життя після смерті, віросповідна ідентичність, регулярна участь у релігійних зібраннях, визнання цієї участі як спілкування з Богом, визнання цінності релігійної віри як спасіння душі, шляху до вічного життя, надання смислу останньому, відчуття зв'язку з надприродним. Однак співпадіння такого декларування власної віри з послідовними переконаннями та релігійною поведінкою властива лише 1,7% віруючого населення України, або 34 особам із 2000 опитаних. Більше того, група дійсно віруючих може взагалі зникнути як така, якщо до обраних вище критеріїв додати хоча б ще один, приміром: „Віруючий має обов'язково відвідувати релігійні служби, здійснювати релігійні обряди, глибоко знати основи релігійного віровчення”.

Вивчення релігійності стосувалося різних її аспектів. Заслуговує на увагу соціологічне опитування щодо національної та релігійної толерантності київських студентів [Національна та релігійна толерантність київських студентів. Матеріали соціологічного дослідження / За редакцією М.І.Кирюшка.–К., 2006]. В цілому дані відповідають релігійній диференціації українського суспільства, а саме: 77% київських студентів вважають себе православними. У 2005 році 72% респондентів загальнонаціонального дослідження самоідентифікувалися з православними [Українське суспільство. – К., 2005. – С. 144]. Щодо зв'язку наявності віри та віку цифри засвідчують, що найбільша кількість віруючих серед 22-хрічних, а через рік, у 23 річному віці, показники їх релігійності знижуються більше, ніж на 30 %. Пояснюється це тим, що після закінчення вищого навчального закладу людина переходить до іншого соціального статусу, стає самостійнішою, прагматичнішою, адекватно сприймає суспільне й особисте життя.

Спостерігається значний розрив між декларуванням себе віруючим (67%) і регулярним відвідуванням культових споруд (4%). З цього можна зробити висновок про подальшу «приватизацію» релігії, про перетворення її на результат індивідуальних вподобань, на приватну справу кожного. При цьому є стабільним відсоток тих, хто відносить себе до атеїстів – 10-11%, що, в цілому, співпадає з світовою тенденцією: за даними Інтернет-опитувань 10-15% респондентів світу ідентифікуються з атеїстами.

Проведене дослідження службою ім. Разумкова з'ясувало також наступне: 1) батьки більшості столичних студентів є представниками однієї релігійної та національної традиції; 2) відзначається не лише аполітичність, а й позаорганізаційність більшості віруючої студентської молоді, низький рівень її соціалізації та поверхова релігійність (60% опитаних не належить до жодної організації, а до церковних громад – лише 2%); 3) досвіду релігійної дискримінації переважна частина студентів не мала (61%), але 24% стверджують протилежне. За конфесійною ознакою про випадки релігійної дискримінації свідчать 19% православних, 17% католиків і протестантів. На підставі проведеного опитування досить ймовірно припустити, що у Києві більш високий рівень толерантності, ніж в інших регіонах. Це засвідчує міжрегіональне дослідження, проведене Українською Асоціацією релігієзнавців у 2004 році. Воно виявило, що на Заході України 79% опитаних визнали наявність дискримінації на релігійному ґрунті, на Сході України – 85%, а у Криму – 29% [Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз. – К., 2004. – С. 127]. В цілому оцінка рівня толерантності в українському суспільстві серед студентів позитивна. Аналіз кореляції віри й оцінки толерантності показав, що віруючі студенти оцінюють рівень толерантності більш негативно, ніж невіруючі. На оцінку рівня толерантності впливають такі фактори: емоційний настрій, матеріальний статус, національність; релігійна приналежність, наявність досвіду релігійної дискримінації.

Заслуговує на увагу соціологічне опитування студентів православних духовних навчальних закладів України, проведене з метою з'ясування їх релігійності, що безпосередньо пов'язана з мотивами професійного вибору, світоглядних орієнтирів та соціальної позиції [Гаврилова Н. Розвиток православної освіти в сучасній Україні // Філософія освіти. – 2006. - № 1. – С. 215-226]. Відповіді респондентів свідчать про вибір ними особливого способу життя, наявність призначення, покликання, життєвої стратегії, які полягають у служінні Богу, бажанні досягти не лише особистого спасіння, а й допомогти зробити це іншим. Відзначимо, що на відміну від раціональної

мотивації у виборі світської професійної освіти, перевага релігійної освіти зумовлена ірраціональним почуттям - на зразок прагнення наблизитися до Бога, заслужити спасіння. Майбутні служителі Церкви вважають весь комплекс наук та професійних якостей обов'язковими для повноцінної професійної діяльності. Проте в реальному житті серед них не спостерігається тенденції до розширення професійних знань. Так, необхідність знань основ віровчення своєї конфесії домінує лише у 72% молодих священиків. Друге місце, за важливістю у професійній діяльності, посідає вміння слухати та майстерність спілкування (50%). Далі пріоритети професійних якостей розподілилися таким чином. Знання інших релігій має смисл та цінність для 47%, наявність комплексу знань із психології і педагогіки вагоме для 40% опитаних, поінформованість про останні події життя - 38%, терпимість й повага до віруючих інших віросповідань - 38%, належні знання з інших сфер гуманітарних наук беруть за основу 19% опитаних.

Більшість студентів духовних навчальних закладів виявили неготовність відповісти на питання про наявність життєвого кредо та з'ясування тих принципів, якими керуються вони у своєму житті. Серед тих, хто наважився відповісти на дане питання, переважають релігійні настрої. Визначення сенсу свого життя уможлиблює поділ майбутнього духовенства на такі дві групи: 1) домінує спрямованість на свою особистість; 2) поєднуються елементи колективізму, орієнтуються на сім'ю, родину, суспільство, країну. Водночас життєвий ідеал наявний лише у 37,5% молодих людей, у 55% він не є сформованим. Аргументами на користь його відсутності виступають думки на кшталт: «не сотвори собі кумира», «всі люди - грішні і я також», «немає життєвого, а є духовний ідеал - Господь». Неоднозначні відповіді щодо можливостей людини планувати своє життя і реалізовувати ці плани. Впевнені, що повністю впливають на хід свого життя 14% студентів духовних навчальних закладів, 6% заявило, що зовсім не мають на нього впливу. Найбільша кількість серед тих, хто визначають свій вплив на життя як опосередкований (41%).

Проведене дослідження дає підставу стверджувати, що в середовищі майбутніх служителів культу певний відсоток молоді не сприймає, а то й навіть не знає віроповчальних основ своєї конфесії. Майже 17% опитаних не вірять у життя після смерті, безсмертя душі заперечують 9%, чудотворну силу святих реліквій не сприймають 8% студентів, ще 6% не визнають існування пекла, а 5% - раю. Свідомості православної молоді властивий синкретизм світоглядних уявлень, в якому органічно поєднуються західні і східні релігійні традиції, спостерігається захоплення позавіросповідною містиккою (спілкування з

духами, астрологія, знахарство, магія), поєднання як релігійних, так і нерелігійних компонентів. Так, досить поширена віра у переселення душ (реінкарнацію). 13% студентів духовних навчальних закладів православного спрямування погоджується з цим, а ще 30% - вірять в телепатію та ясновачення.

Стає вже звичною ситуація одночасної приналежності до різних релігійних груп та традицій, так звана «шукаюча віра», яка містить хитання, перехід з однієї Церкви до іншої, зміну віроповчальної доктрини тощо. За результатами опитування 29% студентів вищих духовних православних закладів мають релігійні практики більш ніж в одній релігійній традиції, 47% це заперечують, не визначилися – 25%. Такий стан речей видається надто непослідовний вже з огляду на те, що кожна релігійна традиція претендує на свою єдиноістинність.

Зауважимо, що, опікуючись майбутнім, всі релігії зважають на молодь, як потенціал своєї життєдіяльності та життєздатності. Ці питання постійно піднімаються у релігійних засобах масової інформації. Зокрема, Церквами започатковуються молодіжні програми, видруковується духовна література, розрахована на молодь, проводяться конкурси молодих авторів з наданням переможцям іменних стипендій, створюються дитячі просвітницькі, виховні та образотворчі центри для роботи з дітьми й підлітками, проводяться міжнародні з'їзди віруючої молоді [Див. зокрема: Православная общественность перед вызовами современного мира // Радонеж. – 2005. - №8 (160). – С. 9-10].

Зазначене дозволяє зробити наступні висновки. Рівень релігійності українського суспільства підвищується. Свідченням цього є зростання кількості громадян, які визнають себе віруючими. Проте дослідження характеру та особливостей релігійності вказує на невідповідність між зростанням кількісних показників та якісним їх наповненням. Релігійна віра сприймається більше як етична цінність: між релігійним самовизначенням і наявністю віри в основоположні релігійні твердження існує виразна розбіжність. У цілому, почуття спільності у вірі віруючим громадянам невластиве: невелика їх кількість пов'язує релігійну віру з відчуттям «духовної сім'ї», тобто – з Церквою.

Релігійність набуває ознак соціально легімітизованої і заохочуваної характеристики людини, що активізує прояви показової релігійної поведінки з виразними рисами конформізму. Одночасно відзначається наявність позацерковної, позаконфесійної релігійності, тенденції до виходу віри із сфери її публічних проявів і перетворення на приватну справу особи. В зв'язку з чим актуалізується занепокоєння деяких дослідників, які вказують на виникнення нових міфологем, не обов'язково пов'язаних з традиційними релігійними догматами, але

зобов'язаними силовому запровадженню в суспільстві стереотипів релігійного світобачення й світовідчуття. Внаслідок цього виникає небезпека релігійної нетерпимості в поліконфесійному середовищі, коли виявляти свою нерелігійність, а тим більше відстоювати атеїстичні переконання, буде не лише непристойно, а з часом – і небезпечно. В такій ситуації не виключена можливість утворення навіть своєрідних духовних резервацій для інакомислячих.

2. УКРАЇНСЬКІСТЬ СПІЛЬНОГО ЖИТТЯ ВІРУЮЧИХ

Наріжним каменем будь-якої релігії є її антропологічна концепція, яка ставить на меті визначити сутнісні орієнтири людини, окреслити ідейні рамки її буття, репрезентувати уявлення про її сутність, призначення в земному житті. Головну задачу релігійної системи складає акт прилучення й підпорядкування людини духовно-божественній сфері як сфері трансцендентного буття Бога. Віра в реальну наявність останнього передбачає нове осмислення себе, що, зрештою, підводить релігійного індивіда до бажання бути включеним в це трансцендентне буття, мати інтимні стосунки з ним, мати свідомість, притаманну Богові. Зауважимо, що в цьому контексті все буття людини витлумачується певною ареною для цієї реалізації. Відтак й саме релігійне життя індивіда набирає статусу релігійного діяння.

Іншими словами, уявлення про божественне, телеологічні уявлення про світ, який постає в інтерпретації релігії як той, що скеровується божественним, неодмінно переносяться на план особистого й суспільного життя. Згідно з цим усе релігійне життя людини підпорядковується одному, але вельми важливому чиннику - практичній реалізації релігійної ідеї, тобто реалізації ідеї надприродного як скеровуючого вищого й головного принципу на тлі особистісного життя. З одного боку, релігійна особа виступає як певний носій надприродного знання, як ретранслятор принципів божественного буття, а з іншого, будучи підпорядкована впливу конкретної віроповчальної системи, в процесі сприйняття обстоюваних нею ідей вона (особа) випрацьовує особливу особистісну установку на сприйняття навколишньої щодо неї дійсності, відтворює у власній свідомості схему й логіку сповідуваного нею релігійного світогляду. Саме останнє змушує її оцінювати всі явища життя за їх зв'язком з цим сповідуваним нею релігійним світоглядом, а водночас і з тими ідеями,